

प्रास्ताविक =====

समकालीन ग्रामीण साहित्यात मोहन पाटील यांनी लघुकादंब-या लिहून आपले विशिष्ट स्थान निर्माण केले आहे. बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण त्यांच्या कादंब-यात आलेले आहे. बदलत्या ग्रामीण परिसरातील जीवनासामजबून घेण्यासाठी या कादंब-यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे वाटते. तसेच मराठी लघुकादंबरीच्या तंत्राचा अभ्यासही आजवर झालेला नाही. मोहन पाटील यांच्या कादंब-यांच्या निमित्ताने लघुकादंबरी या वाङ्मयप्रकाराची तात्त्विक मीमांसाही प्रस्तुत प्रबंधिकेत करावयाची आहे.

मोहन पाटील यांच्या लघुकादंब-याचा सविस्तर आणि सखोल अभ्यास आजवर केला गेलेला नाही. किंबहुना त्यांनी लिहिलेल्या ग्रामीण साहित्यात त्यांची जी एक प्रयोगक्षम दृष्टी आढळते त्याचाही विचार केला गेला नाही. "कोंडमारा", "फुलपाखरु", "लिगाड" आणि "खांदेपालट" या त्यांच्या चार लघुकादंब-या प्रकाशित झाल्या आहेत. मोहन पाटील यांनी "लघुकादंबरी" ही जाणीवपूर्वक हाताळलेली असून या वाङ्मयप्रकाराचीही चर्चा चिकित्सा झालेली नाही. केवळ त्यांच्या कादंब-यांच्या प्रकाशनानंतर वृत्तपत्रीय परीक्षाणासारखे फुटकलेखन सोडलेतर गंभीरपणे आणि सखोलपणे त्यांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास झालेला नाही.

"मोहन पाटील यांच्या कादंब-यांचा अभ्यास" ("लिगाड" आणि "खांदेपालट"च्या संदर्भात) हे शिर्षक स्वीकारून प्रस्तुत शोधनिबंधाचा अभ्यास करित असताना प्रथमदर्शनीच हे जाणवते की एकाच पुस्तकात समाविष्ट असणा-या या दोन लघुकादंब-या आहेत. म्हणून प्रस्तुत निबंधाच्या शिर्षकात "लघुकादंबरी" या संकल्पनेचा उल्लेख नसलातरी लघुकादंब-या म्हणूनच "लिगाड" व "खांदेपालट" चा विचार करावयाचा आहे. त्यामुळेच लघुकादंबरी या वाङ्मयप्रकाराची तात्त्विक चर्चा महत्त्वाची ठरते.

मोहन पाटील यांच्या "लिगाड" आणि "खांदेपालट" या दोन लघु-कादंब-यांचा अभ्यास करीत असताना प्रबंधिकेची विभागणी पाच प्रकरणामध्ये केलेली आहे. पहिल्या प्रकरणात लघुकादंबरीचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये यांची तात्त्विक चर्चा केली आहे. दुस-या प्रकरणात "लिगाड" आणि "खांदेपालट" या कादंबरीतील आशयसूत्रांचा परामर्श घेतला आहे. तिस-या प्रकरणात या दोन लघुकादंब-यातील व्यक्तिचित्रणांचे स्वरूप समजावून घेतले आहे. चौथ्या प्रकरणात मोहन पाटील यांच्या कादंब-यांची वैशिष्ट्ये विशद केली आहेत. पाचव्या प्रकरणात समारोप केलेला आहे. परिशिष्टात मोहन पाटील यांची प्रत्यक्षा घेतलेली वाङ्मयीन मुलाखत जोडली आहे. प्रबंधिकेच्या शेवटी संदर्भ-ग्रंथसूची दिलेली आहे.

पहिल्या प्रकरणात प्रथम कथात्मक साहित्याची परंपरा व स्वरूप स्पष्ट केले आहे. नंतर "कादंबरी" आणि "कथा" वाङ्मयप्रकारात असणारे वेगळेपण विशद केले आहे. कथा आणि कादंबरी यांच्या उपप्रकारांची चर्चा केली आहे. कथेचे लघुत्तमकथा व दीर्घकथा कादंबरीचे "बृहत" कादंबरी, कादंबरी व लघुकादंबरी असं तंत्रदृष्ट्या तयार होणा-या उपप्रकारांची चर्चा केली आहे. नंतर "लघु-कादंबरी" एक वाङ्मय प्रकार म्हणून त्याची तात्त्विक चर्चा केली आहे. लघु-कादंबरीचे स्वरूप ^{स्पष्ट} केले आहे. नंतर लघुकादंबरीची एक व्याख्या तयार केली आहे. नंतर लघुकादंबरीचे घटक, आशयसूत्रे, व्यक्तिचित्रण, वातावरण, निवेदन, यांचा परामर्श घेतला आहे. समारोपात लघुकादंबरीचे वेगळेपण स्पष्ट केले आहे.

दुस-या प्रकरणात "लिगाड" आणि "खांदेपालट" या दोन कादंब-या-तील आशयसूत्रांचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. प्रथम प्रास्ताविकात कादंबरीच्या आशयसूत्रांची मूलगामी चर्चा केली आहे. कोणतीही लघुकादंबरी आपल्या भाषिक आवकाशात जे आशयसूत्र मांडत असते ते अनेकांशी असते. पाटील यांच्या "लिगाड" चे मुख्य आशयसूत्र "बदलते ग्रामीण जीवन" असे असते तरी

बदलत्या ग्रामीणां जीवनाचे अनेक स्तरावरून त्यांनी बदलत्या खेड्याचे दर्शन घडविले आहे. पाटील स्वतः खेड्यात जन्मले, वाढले. त्यांची संवेदनशिलता खेड्यातल्या मातीशी इमान राखून लघुकादंबरीच्या रूपाने अभिव्यक्त होत राहते.

कादंबरीतील आशयसूत्रांचे अभ्यासाच्या सोयीसाठी वर्गीकरण केले आहे. कादंबरीतील आशयाचे स्वरूप अधिक स्पष्ट करण्यासाठी प्रथम ग्रामीण जीवनाचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. "लिगाड" मधील मुख्य आशयसूत्र "बदलते ग्रामीण वास्तव" याची चर्चा केली आहे. या आशयसूत्रात "लिगाड" मधील बदलत्या ग्रामीण वास्तवाचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. त्यानंतर "लिगाड"मधील उपआशयसूत्रे "बदलते शेतीचे स्वरूप", "ग्रामीण जीवनातील समस्या", "ग्रामीण माणूस", "निसर्गचित्रण" यांची चर्चा केली आहे. "खांदेपालट" मधील मुख्य आशयसूत्र "बदलते ग्रामीण राजकारण" यांचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. नंतर खांदेपालटमधील उपआशयसूत्रांचे "ग्रामीण व्यवस्था", "ग्रामीण जीवनातील समस्या", "ग्रामीण माणूस" "ग्रामीण वातावरण" याचा परामर्श घेतला आहे.

तिस-या प्रकरणाच्या प्रस्तावनेत मराठी कादंबरीतील व्यक्तिचित्रणांचा परामर्श घेतला आहे. नंतर अभ्यासाच्या सोयीसाठी "लिगाड" आणि "खांदेपालट" या दोन लघुकादंब-यातील व्यक्तिचित्रणांचे वर्गीकरण करून एकत्रित अभ्यास केला आहे. दुभंगलेल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या व्यक्तिरेखा, कादंबरीच्या कथानकात केंद्रिभूत म्हणून आलेल्या काही महत्त्वाच्या व्यक्तिरेखा, स्त्री व्यक्तिरेखा, सामान्य माणसांचे प्रतिनिधित्व करणा-या व्यक्तिरेखा आणि इतर व्यक्तिरेखा अशा पाच विभागात या व्यक्तिरेखांच्या स्वभाव-वैशिष्ट्यांची चर्चा केली आहे. या सर्व व्यक्तिरेखांचे कादंबरीच्या कथानकात असलेले महत्त्व विशद करून ग्रामीण जीवनातील विविध स्तर स्पष्ट केले आहेत.

बदलत्या ग्रामीण जीवनात या व्यक्तितरेखांच्या जगण्यात नव्याने उभ्या राहिलेल्या समस्यांची चर्चा केली आहे. सत्ताप्रमुखांच्या जगण्याला प्राप्त झालेले, दुभंगलेपण, तरुणा पिढीची दिशाहीन अवस्था, शेतकऱ्यांची कुचंबना, राजकीय डावपेच यातून ग्रामीण जीवनाला आलेली दुर्बलता स्पष्ट केली आहे.

चौथ्या प्रकरणाच्या प्रस्तावनेत मोहन पाटील यांच्या कादंबरी लेखनाचा परामर्श घेतला आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यात जाणवणारी वेगळी वैशिष्ट्ये स्पष्ट केली आहेत. त्यांच्या कादंबऱ्यात गावातील जातीव्यवस्थेचे स्वप्न, दलितांचे राजकारणातील स्थान ग्रामीण कुटुंबाचे विघटन कसे होत आहे हे स्पष्ट केले आहे. शेतीव्यवसायाचे बदलते स्वप्न कसे साकार झाले हे स्पष्ट केले आहे. ग्रामीण समूहमनाच्या संवेदना कशा साकार झाल्या आहेत. राजकारणाचे स्वप्न कसे बदलत गेले आहे. त्यातून ग्रामीण जीवन कसे अस्थिर होत गेले आहे हे स्पष्ट केले आहे. ग्रामीण सुशिक्षितांमध्ये आलेले पांढरपेशेपण, त्यांची कुचंबना, दिशाहीन अवस्था, सत्ताप्रमुखांच्या दृष्टी वागण्यामुळे त्यांच्या जगण्याला प्राप्त झालेले दुभंगलेपण याची चर्चा केली आहे. "लघुकादंबरी" म्हणून मर्यादित भाषिक अवकाशात मोहन पाटील यानी लिहिलेल्या या कादंबऱ्या महत्त्वाच्या आहेत. हे स्पष्ट केले आहे. ग्रामीण जीवनाकडे पाहण्याचा लेखकाचा दृष्टिकोण स्पष्ट केला आहे. ग्रामीण जीवनाचे समग्र आकलन कादंबरीची भाषाशैली यांची चर्चा केली आहे.

समारोपात मोहन पाटील यांच्या कादंबऱ्यांचे महत्त्व सांगून वेगळेपण स्पष्ट केले आहे. परिशिष्टात मोहन पाटील यांची "लघुकादंबरी" लेखनाविषयी आणि बदलत्या ग्रामीण जीवनाविषयी लेखकाचा दृष्टिकोण समजावून घेण्यासाठी प्रत्यक्षा घेतलेली वाङ्मयीन मुलाखत जोडली आहे. मुलाखतीच्या मुळ प्रतीवर मोहन पाटील यांची सही घेतली आहे. प्रबंधिकेच्या शेवटी संदर्भग्रंथसूची जोडली आहे.